

Олена Боряк
(Київ)

ТРАНСФОРМАЦІЯ КЛЮЧОВОГО ПЕРСОНАЖА РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ: ВІД БАБИ-ПОВИТУХИ ДО БАБИ ПУПОВОЇ

Пологові будинки повсюдно прийшли на зміну фельдшерсько-акушерським пунктам (ФАПам) на початку 60-х років ХХ ст. Це

був час, коли в найближчих містах і селищах міського типу, великих селах при лікарнях масово відкривалися пологові відділення. Показово, що саме 1960 року офіційна меди-

цина звітувала, що материнську смертність на селі повністю викорінено¹. Та й породіллі в умовах функціонування в селі ФАПів, «гласної» або «негласної» заборони, невдоволення «громадськості» та, не виключено, через ініційовані скарги на місцевих повитух («...це вона перебиває, не дотримується гігієни»²) стали все рідше і рідше звертатися за допомогою до повитухи, кликати її до хати приймати пологи. Інша річ, що під впливом соціально-економічних зрушень, у поєднанні з активною пропагандою «здорового побуту», приходом акушерок, повитуха свідомо чи інтуїтивно, але розуміла, що її «ремесло» відходило в минуле. Відтак наближався час, коли «жіночі рятівниці» почали відходити від «повивальної справи», усвідомлюючи, що настають кардинальні зміни. Дехто це робив свідомо і рішуче: «...баба сама не хотіла, казала: "Ідіть собі в больницю"»³.

Однак повитухи час від часу могли повертатися до «ремесла», хоча і вимушено – про їхню «спеціалізацію» та поважний досвід таки згадували у надзвичайних ситуаціях. Траплялися випадки, коли акушерки і навіть лікарі потребували термінової поради або допомоги повитухи: «...врач розтірявся, не знає, що робить. А вона [повитуха] каже: "Панас, ти не переживай, ето в неї так зроду. То вода йде, – з водою то й дитя вийде. В неї, каже, так зроду, я вже знаю, вона вже четверте родить"»⁴. Дехто «перекваліфікувався» – досвід повитухи виявився затребуваним у лікуванні дитячих хвороб, а отже, подеколи вони переходили до категорії народних цілителів і набували статусу «баби-шептухи».

Якщо ж акушерство із відповідними медичними закладами і кадрами все ще не доходило до окремого села, повитуха залишалася єдиною надійною помічницею жінки при пологах. Інтенсивність цього процесу визначалася різними факторами – не останню роль відігравали, приміром, природні умови розташування того чи іншого населеного пункту, віддаленість від міста, доступність акушерської допомоги, наявність медичних кадрів тощо. Зокрема, це стосувалося Західного Полісся, для якого була характерна значна віддаленість сіл від районних центрів, заглибленість у ліса та болота, поєднана з поганою якістю доріг; відкриття ФАПів, за свідченням жінок, на цій території відбувалося досить повільно. Як наслідок, повитуха приймала тут пологи ще на початку 70-х років ХХ ст. – просто не було альтернативи.

Серед основних родопомічних функцій повитухи чи не основною було перерізати та зав'язати пуповину. На це, зокрема, вказує номенклатура її назв. Так, згідно з дослідженням Н. Гаврилюк, і для Середнього Подніпров'я, і для Західного та Східного Полісся були характерні назви, утворені від слова *пуп*: «баба-пупова», «пупорізка», «пупорізняця», «баба, що пупи в'яже» тощо⁵. На особливу значимість акту перерізання пуповини повитухою звернула увагу російська дослідниця Г. Кабакова. Серед інших аргументів вона вказала на зафіксовану нею переважно на Білоруському Поліссі (епізодично – на Житомирському Поліссі у сс. Журба, Красностав) традицію спеціально кликати до породіллі другу «бабку», яка за присутності повитухи відтинала й, відповідно, зав'язувала пуповину немовляті⁶.

Ми приділили неабияку увагу цьому феномену під час історико-етнографічної експедиції до потерпілих районів Рівненської області, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України під керівництвом Р. Омеляшко влітку 2008 року. Цей виїзд дав можливість поставити тематичні питання респондентам і вивчити такий культурний феномен. Було залучено також побіжні польові записи попередніх років, зроблені нами в Рокитнівському районі на Рівненщині, а також на Житомирщині (зокрема, від переселенців з Овруччини).

Узагальнення польових матеріалів, зібраних в Сарненському та Дубровицькому районах Рівненської області, засвідчило, що в названих районах дійсно локально фіксується наявність у родильній обрядовості двох «баб»: «баба сама собою була, що пупа в'язала. Тая вроділа, та й все, вже нічо, а тую позвали, пупа різала» (с. Селець)⁷. Проте це явище, безумовно, вимагає спеціального додаткового розгляду. Серед усього масиву емпіричного матеріалу осібно виділяються свідчення, згідно з якими в обов'язки повитухи (тут її так і називали «баба-повитуха», «та, котра коло родов була», «тая друга, яка бабіла», «баба, що понімала», «баба, яка знала щось»⁸) входило з початком перейм бути коло породіллі й надавати їй необхідну допомогу. Але коли з появою дитини та виходом плаценти її головні родопомічні функції вичерпувалися, пуповину новонародженому вона вже не перерізала – для цього призначалася інша баба, для якої існувала спеціальна назва – «пупорізна баба»⁹. З початком перейм її відразу також

кликали до хати породіллі, а у разі затримки її приходу (або стрімких пологів) могли й почекаати, для того, щоб саме вона здійснила цей відповідальний акт – перерізала пуповину. Повитуха цього вже не робила, їй лише дякували за допомогу й відправляли додому, а ключовою постаттю всіх подальших дій за «сценарієм» родильної обрядовості ставала друга «баба». Проте її головною функцією було перерізання/зав'язування пуповини – про це, безперечно, свідчить увесь перелік її назв – «баба-пупна», «баба-пупова», «пупорізна баба», «баба, що відрізала пупа»: «прийдеш, пупа зав'язала – і баба називається, то вже баба, баба пупна», «баба, що дітей пупила» (с. Сварицевичі)¹⁰; «другу бабу кличуть, щоб зав'язала пупа»; «вже брали якусь родичку, стару людину, вже вона пупорізна баба, вона відрізує, зав'язує» (с. Немовичі)¹¹; «є та, що коло родов. А тая баба коло дітей, вона всім одрізувала. Вона понімала. А та рожаниця вродила, да вже всю, вона вродила своє дитя, да вже пошли і йдуть позвали бабу, що пупа ріже» (с. Селець)¹².

Як свідчить опитування, про «кандидатуру» пупорізниці дбали заздалегідь. Із пропозицією стати «бабою пупною» за вербальними формулами «ми хочемо тебе за бабу взять» (с. Селець)¹³, «хочемо, щоб ви йшли до нас за бабу» (с. Великий Черемель)¹⁴ зверталися, зокрема, до рідної бабки породіллі або її чоловіка, рідної матері, свекрухи, найближчої родички або й сусідки. Цю додаткову, буквально, «бабу» фактично «назначали», «вибирали», «брали». Тому іншою її назвою була «баба названа» (с. Крупове)¹⁵. Але при тому дотримувалися головної умови – вона мала бути із «самих порядочних, доладніших» (с. Журба)¹⁶; «понаравилась якась жінка, і беруть»¹⁷ (с. Крупове); казали – «баба сужоная, а куми любльоніє» (с. Сварицевичі)¹⁸. Повсюдною вимогою до неї був її похилий вік, підтвердження чому в значній кількості містяться в польових матеріалах: «назначали «старішу жонку»» (с. Обсіч)¹⁹, «бабку стару» (с. Нова Рудня)²⁰ тощо.

Окремо зафіксована й так звана стрічена баба. За згадками респондентів, батько й сестра породіллі зустрічали жінку, коли вона йшла по воду – «то вже наша бабка» (с. Сварицевичі). Припускаємо, що в цьому випадку йшлося про передчасні пологи, коли батьки не встигли заздалегідь приготуватися до цієї події. Зазвичай обидві сторони були свідомі важливості ролі «пупорізниці», її спеціально йшли просити «до нас за бабу» (с. Великий Че-

ремель)²¹. Але на відміну від кумів, які, згідно з традицією, не мали права відмовитися «кумовати за дитиною», при стійкому небажанні жінка все-таки могла не дати згоди «призначити» її «бабою». Як правило, приводом для цього ставало її побоювання здійснити нехай незначну, але, по суті, медичну маніпуляцію з пуповиною: «Не хотіла. Є така, що нічого, а єсть така жонка, що пупа зав'яже, а дитя кричить» (с. Вежиця)²². Поширеною була традиція, коли один раз обрана баба ставала бабою і всім наступним у цій родині дітям (с. Сварицевичі). Тоді при чергових пологах кликали вже свою «назначену» бабу: «взяли на двоє» (с. Вежиця)²³. Місце баби в ієрархії родинних зв'язків майже не відрізнялося від хресних батьків дитини: «не поймеш, де кума, а де бабка» (с. Крупове)²⁴.

З першої миті, коли «названа» баба вступала у свої «повноваження», вона перебирала на себе ключові ритуальні зобов'язання, які зазвичай виконувала повитуха. Так, поспішаючи до породіллі, вона брала з собою хліб, а також нитки льону (с. Немовичі), старе полотно на пелюшки (с. Смородськ)²⁵; «баба, що іде до роділлі, нічого не бере. А та, що іде пупа в'язать, з хлібом іде»; «як іде помагать [повитуха] – нічого не бере, а як різать пупа – іде з хлібом»²⁶ (с. Шахи). До обов'язків «назначеної» баби входило також здійснення всіх необхідних дій із плацентою («місцем»). Вона зазвичай обмивала її, загортала у шмат полотна й закопувала в певному місці.

Між іншим, як показало польове дослідження, одночасне існування двох «баб» могло пояснюватися не лише виокремленням функції перерізування пуповини. Низка записів засвідчує, що потреба в «бабі» подеколи виникала в контексті виконання інших обрядових функцій, які зазвичай покладалися на повитуху. Не виключено, що це явище походить з новітніх часів і збігається з появою пологових будинків: «Тепер рожають в роддомі, але бабу все одно назначають. З роддома дітей привозять з мамою, і когось назначають... Приносять дитячко з роддома, візьмуть бабу» (с. Обсіч)²⁷; «В нас тепер бабу знаєте як беруть – доктор зав'язує пупа, а у нас всю равно беруть. Так якби по-колішньому, всю равно беруть бабу» (с. Великі Озера)²⁸; «Колись баба в'язала пуп. А тепер з роддома приходять, вже у дитяті пуп загоївся. Позвуть бабу, обмиєш, скупаєш дитинку, витреш, поналажуєш, і сідають за стол. Ото вже буде баба. А колись пупа в'язали» (с. Шахи)²⁹. В останні роки відзначається лише деяке помолодшання віку

«названої» баби – «бабу тепер беруть молодшу» (с. Старе Село, Яринівка). Часом це пояснювали суто прагматично: «Ми з чоловіком вибрали, кажем – вже старих не будем брать, бо мруть скоро» (с. Вежиця)³⁰. Однак вимога до неї мати якщо не онуків, то хоча б власних дітей залишається незмінною. З огляду на це, з початком функціонування пологових будинків і зі зникненням постаті повитухи, традиційної в минулому для будь-якого села, розмежування власне практичної (медичної) допомоги при пологах та здійснення наступних після пологів обрядодій не зникало. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що навіть із появою пологових будинків, відомих тут під назвою «роділки», «призначена баба» все одно забирала звідти «місце» та приносила його до дому породіллі: «Назначають бабу – вона місто ховає» (с. Вежиця)³¹. За словами опитаних жінок, акушерки заздалегідь знали, що воно буде «востребуваним» із пологового будинку, і ніяких проблем з тим не виникало. Щоправда, закопування плаценти переходило до функцій «назначеної» баби не так однозначно – згідно з поодинокими свідченнями, місце все-таки закопувала повитуха, їй зливали руки, але на тому її участь у післяпологових обрядових діях остаточно завершувалася (с. Немовичі).

Між іншим, ми не виключаємо, що призначення спеціальної «баби» могло бути також проявом трансформації (або розгалуженням) загальної тенденції «дублювання» окремих обрядових функцій родопомічниці, яке проявило себе на етапі впровадження акушерської допомоги при пологах і відсторонення повитух від їхнього ремесла: «Колісь ото бабі-повитухи були та приймали роди, а тепер так беруть бабу, яка мені сподобається»³². Відтак друга «баба» могла бути присутня при зав'язуванні пупа лише формально. Проте відразу після того вона проводила перше купання немовляти: «Щоб бабка помила вже те дитя. Щоб не мати, а бабка стара» (с. Нова Рудня)³³; «А чого ми її брали, бо купать треба, а купать, то не треба, щоб мати сама купала, треба, щоб баба прийшла і покупала. Не знаю, кажуть, що треба, щоб баба покупала перший раз. І тоді ми вже даємо тій бабі подарок»³⁴; «...вона його перша купує, приносить свої пельюночки, у своє спов'є і ото вже називається “баба”» (с. Кам'яне)³⁵. З появою пологових будинків «назначена» баба починала виконувати низку обрядодій, пов'язаних з народженням дитини, саме з першого купання новонародженого.

Проявом цієї ж тенденції до пристосування традиції в нових умовах було призначення «баби» для приготування на родини або хрестини ритуальної страви, відомої як «бабина каша» (там, де це було передбачено «сценарієм» родильної обрядовості): «Привезли, мо місяц, мо більш [дитину з пологового будинку], вже треба кашу варить. Прийшла вона [породілля] до мене, що таке й таке дело. Кажу: “Одчепіться, Боже, я її зварю?” ...Мусила я ту кашу варить»³⁶. Маємо також свідчення, що, крім каші, така жінка, як це й приписувалося «звичаєм», ще варила борщ, «наготовить всього»³⁷: «Почула, що привезли, і сама йде. Несе коробку за плечами, два горшки в руках. Там компот, там каша, за спиною буде яєшня печьона, пироги»³⁸ (с. Селець). Згідно з перебігом післяродових обрядових дій, у визначені традицією дні (на Різдво, 40-й день після хрестин тощо) породілля у свою чергу віддячувала «назначену» бабу «пирогам»: «І бабі обов'язательно пироги носили, не цій акушерці, а той бабі, що я брала вже на хрестини, яка кашу варила. Я їй носила пироги і вже ходили часто в гості. Вона вже давала дітям гостинчика»³⁹. З часом харчові принесення повитухи звелися до цукерок та пряників (с. Яринівка).

Безсумнівно, ця друга, «назначена» баба, подібно до повитухи, ставала як для породіллі, так і для новонародженої дитини справжньою «бабою». Проте сфера її участі в післяпологових обрядових акціях подеколи була навіть ширшою, ніж діяльність місцевої повитухи. Так, вона могла брати активну участь у хрещенні дитини: «Як заходимо до церкви, батюшка питає: “Хто у вас баба?”. Кажу: “Я баба”. Він дає мені в першу очередь потримати дитятко, держу я десь 20 минут, а потом од мене забірає і дає хрещоной – кумі, а потім вже хрещоному. В першу очередь баба держить. А колісь бабі вони так не робили, колісь баби до церкви не йшли» (с. Городище)⁴⁰. У свою чергу породілля шанувала власну «бабу», відвідувала її з гостинцями на великі й малі свята, запрошувала до себе як найпочеснішого гостя на відзначення родинних подій і завжди – на весіллі її онучка. Їй, подібно до загальнополіської поховальної традиції, після смерті покривали в домовині руки рушником/наміткою із мотивацією: «бо це наша баба», ніколи не розмежовуючи, що це баба «назначена», а не та, що була «при родах».

Традиція залучення до пологів «назначеної» баби з метою надати їй право переріза-

ти пуповину, а отже, одночасна наявність в хаті під час народження дитини двох жінок (власне «баби»-повитухи та «баби пупної»), потребує подальших досліджень насамперед в аспекті виявлення її територіального поширення. Хоча вже тепер, на наш погляд, можна вести мову про неї як про вірогідне «переживання» давнього ставлення до акту перерізання пуповини як до сакрального дійства, що, відповідно, передбачало спеціальний ритуал його виконання.

Між іншим, не варто виключати, що деякі прояви традиції залучення до пологів, а також наступні обрядодії пологового циклу «назначеної» баби (зокрема, купання дитини, приготування нею «бабиної каші» тощо) можуть розглядатися також як прояв трансформації традиційної родильної обрядовості. Через об'єктивні причини на досліджуваній нами території процес заміни повитух кваліфікованими акушерками зі спеціальною освітою, відкриття нових сільських ФАПів, порівняно з іншими регіонами, дещо затягувалися. В умовах повільного запровадження сучасних форм родопомочі традиційна родильна обрядовість проявляла свою гнучкість, здатність до переформатування й пристосування до нових умов. На цих територіях з поступовим відходом повитух від «справ» репертуар їх основних обрядових дій, пов'язаних з народженням дитини, не зникав. Їх виконання майже в повному обсязі перебирала на себе нова, спеціально для того «назначена» жінка, власне «баба».

Примітки

¹ Захарчук С. С. Из истории родовспоможения в Львовской области до и после воссоединения ее с Украинской ССР / С. С. Захарчук // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Кишинев, 1973. – С. 121.

² АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 563, арк. 190. Записала О. Борьяк 2000 року в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Ірини Данилівни Кучерини, 1921 р. н.

³ Там само. – Арк. 184. Записала О. Борьяк 2000 року в с. Кинашівка (нині – смт Маньківка Черкаської обл.) від Марфи Трохимівни Хльобас, 1916 р. н.

⁴ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України (далі – ДНЦЗКСТК). – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Борьяк – 9», арк. 11. Записано в с. Переходичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Марії Іванівни Грибіневич, 1962 р. н.

⁵ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной

обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилюк. – К., 1981. – С. 67–68.

⁶ Кабакова Г. И. Антропология женского тела в славянской традиции / Г. И. Кабакова. – М., 2001. – С. 86–87.

⁷ ДНЦЗКСТК. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Борьяк – 9», арк. 14. Записано в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Павлини Пилипівни Мусійчук, 1931 р. н.

⁸ Там само. – Арк. 7, 8. Записано в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Тетяни Костянтинівни Петрушко, 1934 р. н.

⁹ Там само. – Арк. 8.

¹⁰ Там само. – Спр. «О. Борьяк – 2», арк. 15. Записано в с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ганни Андріївни Степанович, 1927 р. н.

¹¹ Там само. – Спр. «О. Борьяк – 6», арк. 12, 13. Записано в с. Немовичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Аполлінарії Зиновівни Мички, 1934 р. н.

¹² Там само. – Спр. «О. Борьяк – 9», арк. 7. Записано в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Тетяни Костянтинівни Петрушко, 1934 р. н.

¹³ Там само. – Арк. 19. Записано в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Єви Федорівни Демчукової, 1944 р. н.

¹⁴ Там само. – Спр. «О. Борьяк – 8», арк. 6. Записано в с. Великий Черемель Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Валентини Василівни Панасенко, 1959 р. н.

¹⁵ Там само. – Спр. «О. Борьяк – 6», арк. 2. Записано в с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ніни Трохимівни Герасимчук, 1936 р. н.

¹⁶ Там само. – Ф. «Житомир – 2004», спр. «О. Борьяк – 10», арк. 19. Записано в с. Йосипівка Ружинського р-ну Житомирської обл. від переселенки із с. Журба (Степки) Овруцького р-ну Житомирської обл. Галини Іванівни Карпенко, 1938 р. н.

¹⁷ Там само. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Борьяк – 6», арк. 2. Записано в с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ніни Трохимівни Герасимчук, 1936 р. н.

¹⁸ Там само. – Спр. «О. Борьяк – 1», арк. 3. Записано в с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ніни Андріївни Кузло, 1938 р. н.

¹⁹ Там само. – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Борьяк – 2», арк. 9. Записано в с. Обсіч Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Галини Михайлівни Савич, 1958 р. н.

²⁰ Там само. – Ф. «Житомир – 2004», спр. «О. Борьяк – 10», арк. 10. Записано від переселенки із с. Нова Рудня Овруцького р-ну Житомирської обл. Лідії Михайлівни Рудницької, 1949 р. н.

²¹ Там само. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Борьяк – 8», арк. 6. Записано в с. Великий Черемель Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Валентини Василівни Панасенко, 1959 р. н.

²² Там само. – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Боряк – 7», арк. 17. Записано в с. Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Мотрі Григорівни Вишняк, 1928 р. н.

²³ Там само. – Спр. «О. Боряк – 6», арк. 12. Записано в с. Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Марії Григорівни Чмуневич, 1940 р. н.

²⁴ Там само. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Боряк – 6», арк. 2. Записано в с. Крупове Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ніни Трохимівни Герасимчук, 1936 р. н.

²⁵ Там само. – Спр. «О. Боряк – 7», арк. 9. Записано в с. Смородськ Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Катерини Михайлівни Шугалевич, 1923 р. н.

²⁶ Там само. – Спр. «О. Боряк – 4», арк. 17. Записано в с. Шахи Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Федори Юхимівни Піголь, 1934 р. н.

²⁷ Там само. – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Боряк – 2», арк. 9. Записано в с. Обсіч Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Галини Михайлівни Савич, 1958 р. н.

²⁸ Там само. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Боряк – 3», арк. 24. Записано в с. Великі Озера Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Марії Іванівни Томилович, 1941 р. н.

²⁹ Там само. – Спр. «О. Боряк – 5», арк. 7. Записано в с. Шахи Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Юхими Пилипівни Олексієвець, 1927 р. н.

³⁰ Там само. – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Боряк – 6», арк. 12. Записано в с. Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Марії Григорівни Чмуневич, 1940 р. н.

³¹ Там само. – Арк. 10. Записано в с. Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Марії Григорівни Чмуневич, 1940 р. н.

³² Там само. – Ф. «Брусилів – Радомишль – 2003», спр. «О. Боряк – 3», арк. 16. Записано від переселенки із с. Звіздаль Народицького р-ну Житомирської обл. Надії Опанасівни Шелест, 1930 р. н.

³³ Там само. – Ф. «Житомир – 2004», спр. «О. Боряк – 10», арк. 10. Записано від переселенки із с. Нова Рудня Овруцького р-ну Житомирської обл. Лідії Михайлівни Рудницької, 1949 р. н.

³⁴ Там само. – Ф. «Брусилів – Радомишль – 2003», спр. «О. Боряк – 6», арк. 24. Записано від переселенки із с. Діброва Олевського р-ну Житомирської обл. Антоніни Антонівни Слобоженюк, 1930 р. н.

³⁵ Там само. – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Боряк – 2», арк. 2. Записано в с. Кам'яне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Єфросинії Іванівни Кус, 1921 р. н.

³⁶ Там само. – Ф. «Житомир – 2004», спр. «О. Боряк – 8», арк. 20. Записала О. Боряк 2004 року в с. Лука Житомирського р-ну від переселенки із с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл. Марії Михайлівни Кот, 1923 р. н.

³⁷ Там само. – Ф. «Рокитне – 2006», спр. «О. Боряк – 6», арк. 9. Записано в с. Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Марії Григорівни Чмуневич, 1940 р. н.

³⁸ Там само. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Боряк – 9», арк. 7. Записано в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Тетяни Костянтинівни Петрушко, 1934 р. н.

³⁹ Там само. – Ф. «Брусилів – Радомишль – 2003», спр. «О. Боряк». Записано від переселенки із с. Звіздаль Народицького р-ну Житомирської обл. Надії Опанасівни Шелест, 1930 р. н.

⁴⁰ Там само. – Ф. «Сарни – 2008», спр. «О. Боряк – 10», арк. 9. Записано в с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Надії Кирилівни Міщук, 1944 р. н.